ВОЛОДИМИР ШЕЙКО

За що бореться українська культура?

для РОЗДУМІВ БРОШУРА

ВОЛОДИМИР ШЕЙКО

За що бореться українська культура?

Переклала
ЖАННА СЛОНЬОВСЬКА

Вступне слово
ЙОАННА ОРЛІК

для РОЗДУМІВ БРОШУРА

Вступе слово
ЙОАННА ОРЛІК

Російське вторгнення в Україну поставило нас перед гігантським когнітивним дисонансом. Ця криза кордонів уяви, необхідності помістити в голові явище, що його «неможливо вмістити», втілення в життя слів, які десятиліттями в нашій культурній дійсності вважалися історичними – таких, як «наліт», «обстріл», «окопи», «бомбардування», «бомбосховище» – вимагає наново поставити певні старі запитання.

Запитання про конструювання національної ідентичності. Боротьба українців та українок за самовизначення, самоврядування, вибір мови, якою вони хочуть користуватися, вибір культурної моделі, до якої вони прагнуть належати, наново підтверджує сенс перегляду поняття «народ». Упродовж останніх десятиліть ми у Польщі в цьому сенсі звикли рухатись від борту до борту – для одних польська ідентичність була відповіддю на кожне, навіть найскладніше запитання, для інших трохи навіть незручною приналежністю, котру треба цивілізувати і довести до стану європейської

вживаності. 24 лютого було як відро крижаної води на розпечену голову. Суперечки і балачки раптом виявились мілкими перед реальною загрозою, якою, поза сумнівом, є війна, що розігрується на наших очах. Навіть якщо аналітики та політологи переконували, що зібране на кордоні військо мусить, просто мусить бути лише тактичним маневром. Те, що неможливо було уявити, стало реальним.

Питання про роль польської культурної установи. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну до Польщі прибули сотні тисяч українців та українок. З монокультурної країни, в якій переважають польськомовні католики (або пост-католики) ми раптом перетворились на майже бінаціональну державу. В кожному великому місті Польщі (а також у менших населених пунктах) всюди чути українську і російську. Що в цій ситуації повинні зробити польські культурні установи? Відповідь приходить із практикою: переклад діяльності українською, контекстуалізація, про котру говорить Володимир Шейко, презентація вибраних творів української культури польському читачеві. Тут польські інституції з ентузіазмом та великою відкритістю взялися за роботу. Чи є ще щось, що слід зробити?

Питання про канон. У своєму тексті Володимир Шейко висловлює сумнів у тому, чи можливо встановити канон української культури. Я би хотіла з ним у цьому єдиному місці не погодитися. Народ, як би ми про нього не писали і не говорили, є уявною структурою – неза-

лежно від того, чи це для нас очевидно (як у випадку, коли ми спостерігаємо за становленням українського народу), чи суперечить загальноприйнятій думці (як у контексті багатовікової історії Франції, де процеси виникнення народу розкладені на багато поколінь). Це уявлення буває корисним – як тоді, коли певна група людей, які живуть на певній території, разом схиляються до зміни свого культурного азимуту. Або проблематичним – коли образ власного народу перебуває у конфлікті з образом сусідніх народів, а також коли в рамках певної групи людей, які живуть на певній території, образ своєї власної групи є внутрішньо суперечливим і фактично ділиться на два різні образи.

У цьому контексті корисно було би, хоч безперечно надзвичайно важко, встановити канон. Чи навіть дещо, що могло би бути своєрідним вступом до канону. Збірка десяти ключових текстів, символів, місць. Десяти заповідей. Найкраще сформульованих речень, які дозволяють комусь ззовні зрозуміти, про що по суті ця розповідь, чому для цієї групи осіб вона важлива, чому вони хочуть її розповідати, чому вони є (або були) готові за неї помирати. Бо здається, що тут ми стикаємося зі справами найвищого рангу.

Те, що, однак, вимагає серйозного уточнення – це актуальність. Такий вступ до культури – якщо він має бути живим і переконливим – мусить бути актуальним, а якщо ні, його необхідно актуалізувати. Вступ, який ми переповідаємо один одному, але який ми можемо використати, коли захочемо розповісти про

себе іншим. Або, може, два різних вступи? Чи декілька вступів? Адже добре було би, аби він спирався на якийсь спільний знаменник, з якого можна почати діалог. Отже, ми повинні розповідати про себе українцям по-одному, а французам – по-іншому. І ще зовсім по-іншому – китайцям. Чи ми знаємо, як це робити? Я мрію про дискусію щодо такого набору для роздумів про польську культуру сьогодні. Що нас описує найкращим чином? У що ми віримо, як конкретна спільнота, яка під час українського випробування кинулась на допомогу надзвичайно узгоджено. І так само я мрію про український стартовий набір. Початковий пункт, десять ключових книжок, які дозволять мені краще зрозуміти Україну, алфавіт, з літер якого я зможу скласти перше речення відповіді, щоби потім її розбудовувати у щоденному контакті та індивідуальній праці.

ВОЛОДИМИР ШЕЙКО

За що бореться українська культура?

для РОЗДУМІВ БРОШУРА

ПОКАЗАТИ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНИ

24 лютого 2022 року світ відкрив Україну.

Для багатьох мешканців земної кулі це було елементарне відкриття: в день російського військового вторгнення вони дізналися, що Україна – найбільша за територією країна Європи – взагалі існує, що тут живуть люди, які користуються власною мовою, мають власну історію і культуру, життєві плани і прагнення, і котрі тепер – у черговий раз у своїй бурхливій історії – стали на захист власного права на існування і самовизначення.

У циклі лекцій Єльського університету «The Making of Modern Ukraine»[1] знаний американський історик Тімоті Снайдер підкреслює, що, попри те, що Україна завжди була в центрі політичних і суспільних процесів у Європі, чомусь вона знаходилась поза увагою істориків, а її роль у ключових точках європейської історії залишалась у тіні, непомічена рештою світу. Ба більше, відсутність України на ментальних мапах світу цілими століттями супроводжувалася процесами

розривання її політичної та культурної ідентичності. Тож можна казати про певне щастя в нещасті: війна є для нас, українців, великою трагедією, але водночас вона стала моментом пробудження і шансом звернутись до світу власним голосом, а не словами, які досі знаходили для нас інші – якщо вони взагалі звертали увагу на наше існування.

Масштаб зацікавлення Україною зараз безпрецедентний. Це цікавий момент нашої історії, коли, з одного боку, нас супроводжує феноменальна увага світу, однак з іншого – виразно видно, що бракує фундаментальних «точок доступу», базового знання, котре допомогло би міжнародній спільноті зрозуміти, ким є і за що борються громадяни і громадянки України. Основна частка нашої праці – як у створеному в 2018 році Українському інституті, так і у всьому культурному секторі – полягає зараз у відповіді на запитання різноманітних закордонних середовищ про те, чим є сьогоднішня Україна. Ми отримуємо багато прохань про те, щоби показати «топ-десятку» української культури, авторів і твори, які допоможуть пояснити світу Україну.

Виразно видно, що для розуміння сенсу і суті війни, яка точиться, недостатньо слідкувати за новинами про переміщення лінії фронту, нове постачання зброї чи аналізувати виступи видатних політиків, включених у роботу міжнародної спільноти, яка підтримує військові зусилля України. Нюанси знаходяться в культурному фундаменті України: в її історії, ідентичності, різноманітті. І цього шукають у нас закор-

донні інституції – фестивалі, видавництва, галереї; всі хочуть через театр, літературу, кіно, через живу культуру, яка твориться тут і тепер, знайти для себе відповіді на запитання: чим є Україна? Як зрозуміти ситуацію, в якій ми всі опинилися?

Думаю, що те, що відбувається, можна назвати непрямою перемогою України. Перемогою, оскільки протягом останнього року світ дізнався про Україну більше, ніж за все минуле століття. Але ця перемога є непрямою, тому що зосередження уваги на Україні не триватиме довго. Раніше чи пізніше світ втомиться від України, вона зникне з перших шпальт газет. Для культурної дипломатії – якщо її розуміти як різноманітні способи комунікації зі світом – це означає, що ми мусимо по максимуму використати ці можливості, контакти з людьми і установами, щоби підняти рівень розуміння України на якийсь новий, вищий щабель, щоб збудувати фундамент, на якому ми зможемо базувати наші подальші дії.

Цим фундаментом точно є культура – адже лише через культуру можна пізнавати країну і спільноту, яка її творить. Говорячи метафорично, інші форми активності – політична, медійна, промоційна чи туристична – дозволяють наносити нариси нашої країни; натомість через культуру ми можемо показати обличчя України з її специфічними, неповторними рисами.

Попри те, що після 24 лютого сприйняття України у світі, зокрема у Польщі, сильно змінилося – всі

говорять про прагнення свободи України, про силу опору і рішучости громадян та громадянок – ми все ж не можемо ще дійти висновку, що Україну почали розуміти. Для української культурної дипломатії це дуже важливий виклик: як передати і пояснити, ким ми є, і куди ми прямуємо.

Звичайно, це діє і в інший бік: Україна теж має пізнавати світ, який її оточує. Суспільство, котре переживає якесь нещастя, не повинно замикатись у собі. Не йдеться лише про те, щоби нам співчувати, і, очевидно, ми не хочемо говорити про Україну лише з позиції жертви. Це однак велике завдання – навчитися говорити про себе і слухати інших. Щоб знайти своє місце в європейській родині, Україна повинна пізнавати своїх сусідів, а сусіди повинні пізнавати Україну. Культура є – як особливо чітко це видно сьогодні – гарантією виживання спільноти, спільноти людей, які розуміють, що їх об'єднує, і до чого вони прагнуть.

НЕВРОЗ НЕВИЗНАННЯ

Від початку незалежності української держави, коли у 1991 році наше суспільство вирішило радикально розпрощатися з радянським минулим, наші інтелектуали часто говорили про те, що повсюдно стикалися з симптомами «неврозу невизнання»[2]. Це відчуття постійного подразнення, викликаного тим, що у світі утримується далеке від дійсності уявлення про Україну як велику невідому або уламок «великої східної імперії».

Звичайно, сприйняття і розуміння України відрізняється залежно від країни, з якою ми маємо справу. У Польщі, в країнах Балтії і частково у скандинавських країнах, де добре знаним є історичний контекст, пов'язаний з деструкційним впливом радянської архітектури влади, можна говорити про високий ступінь порозуміння і спільні орієнтири. Натомість у багатьох країнах західної Європи відмінний історичний досвід має вплив на сприйняття теперішньої ситуації та

позиції України по відношенню до реальної загрози з боку імперських амбіцій Росії.

На рівні культурної дипломатії робота в західноєвропейських країнах – попри те, що трапляється чимало винятків – є важкою; до України підходять там обережно. Важко відділити співчуття і солідарність від бажання (або його відсутності) співпраці з нами. Можна шукати пояснення цього стану речей в історії і політичних відносинах, однак головна перешкода полягає в тому, що Україна ніколи не сприймалась як рівний партнер, як хтось, з ким можна спілкуватись, співпрацювати, і чия культура вважалась би співмірною і так само значущою, як культура французька, німецька чи інша з-посеред так званих великих культур.

Попри те, що поділ на «великі» і «малі» культури відкидається зараз як анахронізм, у такому ставленні можна вбачати рештки закостенілих постколоніальних уявлень. В оптиці колоніального світу, який впроваджує ієрархічний поділ на великі імперії і великі культури, а також малі, незначні країни з не відомими широко культурами, Україна сприймалась власне у цей спосіб – як провінційна частина російської чи пізніше радянської імперії.

В Європі і в країнах глобального півдня деколонізаційний дискурс – це добре пропрацьована в науці, ЗМІ та суспільному діалозі історія. Цікавим є однак те, що Україна майже ніколи не потрапляла у поле зору постколоніальних досліджень. Вони зосереджу-

вались на колишніх колоніях великих європейських імперій, це їх вивчали і включали у дискурс західних академій. Про Україну ніхто в цьому контексті не говорив; Радянський Союз не сприймався як імперія.

Спроби ввести у постколоніальний дискурс історію України – це стосується зрештою і балтійських країн, Кавказу чи Середньої Азії – не завжди закінчуються успіхом. Не всі погоджуються включити таку оптику і термінологію. Однак колоніалізм у своїй суті стосується ієрархічного впорядковування світу, побудови відносин на лінії центр-периферія, поглинання ресурсів та інтелектуального потенціалу центром. Це заборона практикувати і розвивати місцеву культуру, її нівеляція та стирання будь-яких відмінностей між колоніями. Це нав'язування їм образу чогось позбавленого значення, апріорі слабшого і менш цікавого, ніж те, що знаходиться у центрі. Коли ми починаємо прикладати ці категорії до конкретних фрагментів історичної дійсності окремо взятих країн, тоді виразно видно, що можна їх застосувати і до України, і до Африки, Латинської Америки і інших колишніх колоній. Незважаючи на фактичні і історичні відмінності, помітною стає структурна подібність – і на цьому власне структурному рівні можна шукати спільні риси у досвіді, а значить й пояснення теперішнього образу дійсності.

В Україні майже від початку цієї війни, розпочатої у 2014 році окупацією Криму і східних регіонів країни, ми почали говорити, що з боку Росії ведеться неоколо-

ніальна війна. А весь наш спротив і прагнення культурної емансипації, так само як військова відповідь на порушення кордонів – це наша деколонізаційна боротьба, що триває десятиліттями або навіть століттями. Для нас надзвичайно важливо підкреслювати цю оптику щодо Росії і України, пояснювати, що хоч ми й не були класичною колонією в розумінні постколоніальної теорії, але в найглибшій суті ми боремося з наслідками нав'язаних нам культурних і політичних форм підпорядкування. Треба про це говорити, адже тут лежить один з ключів розуміння єства цієї війни: це також культурна війна, що точиться не лише на фронті.

З цієї точки зору можна по-іншому інтерпретувати «націоналізм», який приписують українцям – теми, що постійно випливає в контексті вживання російської мови в публічному просторі України. Багатьом мешканцям Західної Європи важко зрозуміти те, що ми в Україні перестаємо вживати російську мову в нашому щоденному і суспільному житті, що відмовляємось від неї як від мови викладання в школах і університетах, що не хочемо видавати книжок закордонних авторів, перекладених російською. Можна зрозуміти, що з огляду на власну історичну пам'ять Європа є обережною щодо різноманітних тенденцій, які наближаються до радикально правих, але є велика доза абсурду у тому, коли хтось вважає, що вживати французьку мову у Франції – це нормально і натурально, але коли українці хочуть спілкуватись українською мовою, їх вважають націоналістами…

Завжди в таких випадках ми намагаємось пояснювати, що мова є не лише засобом комунікації, але й інструментом, що надзвичайно насичений сенсами і контекстами. Ми не можемо до неї ставитися чисто функціонально. Те, що ми не хочемо вживати російську мову, не робить з нас націоналістів, а звільняє нас від колоніальної спадщини. Однак прагнення України до культурної емансипації, самостановлення, до свободи від чужої мови і культури все ж сприймається з великою дозою недовіри.

Важко також пояснити, що в російських руках культура часто стає інструментом маніпуляції, методом дезінформації, способом позбавлення інших народів права жити так, як вони хочуть. У відповідь на заклики, що надходять з багатьох західних середовищ, до побудови культурних мостів з Росією, знаний український публіцист Микола Рябчук вдало сформулював, що, як демонструє історія російсько-українських відносин, «ці мости не зруйнують мурів і не знищать стереотипів, які відгороджують росіян від реальної України. Зате полегшать рух у наш бік їхнім танкам, аґентам і пропаганді»[3]. Називаючи російську культурну політику «політикою троянських мостів», він нагадує, що «саме цими «мостами» вони завозили свій цемент, свою цеглу й бетон до нас, викладаючи стіни у головах наших людей, стіни між різними групами й регіонами, між Україною та світом. В умовах війни саме час ці «мости» висадити у повітря»[4]. Варто тримати в пам'яті цей метафоричний образ, щоби зрозуміти, чому складання зброї означає не закінчення війни, а згоду на окупацію.

Нашими великими союзниками в пояснюванні специфіки теперішнього збройного конфлікту є Тімоті Снайдер, Енн Епплбом і Сергій Плохій, котрі розповідають про Україну з позицій визнаних на заході авторитетів. Їхня роль тим важливіша, що – парадоксально – вони, не будучи представниками України, мають велику довіру і повагу в очах західного світу. Факт, що на подібну довіру і зацікавленість не можуть розраховувати українські інтелектуали чи історики, викликає сумні роздуми про маргінальну і таку, що вважається неповноцінною, позицію України на ментальних мапах мешканців західного світу. Це також один із наслідків колоніальної політики, яку провадив Радянський Союз, в результаті якої українські науковці та автори – крім тих, хто працює в діаспорі – залишались поза міжнародним інтелектуальним обігом.

Включення української перспективи в процеси конструювання нового, інклюзивного образу європейської історії є шансом на внесення поправок у неповний, «зовнішній» огляд історії сучасного світу. Теперішня війна дає можливість описати заново не лише Україну, але всю нашу частину Європи – Центральної чи Східної – яку інколи називають страшним терміном «пострадянські території». Це має бути наш спільний культурний простір. Колективно ми можемо підсилювати спільний голос європейського проєкту. Це наш шанс на пропрацювання старих закостенілих дефініцій і деяких поверхневих оцінок нашої частини Європи, зокрема України і Польщі. Це завдання для нас і для Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Словаччини, Грузії, Молдови.

ГНУЧКА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Якщо в більшості європейських культур апелювання до видатних постатей і історичних подій – особливо XIX і XX століть, коли формувались національні ідеології – можна трактувати як орієнтири, рамки і коріння власних національних ідентичностей, у випадку України це питання є більш складним. «Цікаво те, що історичний час української культури не є безперервним, нерозривним: на кожному етапі її розвитку еволюція переривалась у стадії «піднесення», – пише Оксана Пахльовська, викладачка української культури в Римському університеті. – Те саме можна, звичайно, сказати і про процес національного самоусвідомлення, котрий також нераз переривався в найбільш рішучих моментах. Єдиним насправді безперервним процесом української культури було її послідовне і тотальне знищення»[5].

Значна частина української спадщини на різних історичних етапах привласнювалась Росією в рамках

її імперської політики; все, що було відмінним й специфічним для української культури, заборонялось і навмисно викорінювалось зі спільної пам'яті – у обігу з'являлись лише ті явища і постаті, які допускав радянський режим. В результаті такої широкомасштабної програми планового знищення мови, репресій українських митців, науковців, суспільних і політичних діячів, величезна частина культурної спадщини країни є невідомою навіть самим українцям. Лише віднедавна ми починаємо її для себе все ширше і більш результативно відкривати. Це є причиною, через яку образ нашої культури є фрагментарним, еклектичним, нерівним.

Щоб краще усвідомити проблему української «розмитої ідентичності», Оксана Забужко – філософиня, письменниця і есеїстка, а ще наша велика народна вчителька – користується образом специфічної, невпорядкованої бібліотеки. «Бібліотека – це не лише кількість зібраних у ній книжок, це «полиці», на яких розставлені книжки згідно з певною логікою і усталеним порядком. А в Україні немає ще полиць, посеред бібліотеки – України – лежить «гора» книжок і подій. І нехай кожен з цієї гори вибирає, що і як хоче, на основі власної оцінки. І хоча серед українців усвідомлення цієї проблеми залишається на низькому рівні, а поза Україною – ще меншим, наша культура багата. Як на культуру, сучасний етап розвитку якої припав на колоніальний період, її багатство вражає, бо беручи до уваги політичні умови, переслідування, вона не повинна була взагалі існувати»[6].

Під час однієї з перших стратегічних сесій Українського інституту ми замислювалися над тим, як із цього багатства розкинутих текстів культури ми могли би створити наш власний канон, щось на зразок золотого стандарту української культури: список ста найбільш відомих артистів, письменників, кінодіячів, музикантів, композиторів, науковців, яких ми могли б вважати «надійним засобом» просування України. Однак дуже швидко ми дійшли висновку, що це завдання неможливо виконати. Такий список був би штучним конструктом, проти якого протестували би різноманітні середовища, а дебати і дослідження, котрі дозволили би дійти порозуміння в цьому питанні як всередині країни, так і з нашими сусідами, що не менш істотно, тривали би точно щонайменше декілька десятиліть. Тож дуже швидко ми замінили питання «як створити український канон культури?» питанням про те, «чи ми повинні його створювати?»

Це фундаментальне питання залишається відкритим, на нього неможливо однозначно відповісти. Однак пов'язана із ним гнучкість категорій і відсутність конкретних усталених рамок може розглядатись як щось позитивне, вид позитивного виклику для культурної дипломатії. Це дає нам певну свободу у виборі тем і змістів – як історичних, так і сучасних – щоб розглядати їх у взаємозв'язку із теперішньою дійсністю. З цим пов'язаний певний ризик, але переважає дискурсивне ставлення – замість усталеного, залізного канону можна з історії України видобувати і піддавати дискусії ті конкретні явища і змісти, які можуть нам

допомогти зрозуміти сучасну дійсність і історичні передумови, в яких ми знаходимось зараз. Така гнучкість може бути дуже корисною у формуванні діалогічних відносин з іншими культурами.

Звичайно, ми повинні пам'ятати, що без нашого культурного пантеону ми не були би тим, ким ми є сьогодні. Важливі постаті і події з минулого формували нашу сьогоднішню ідентичність; без них ми не змогли би постати як незалежна держава. Без сумніву їм належить пам'ять, визнання і слава. Однак з цим пов'язаний певний ризик: усталені канони створюють відчуття ілюзорної безпеки, дозволяють зайняти позицію, в якій немає ризику, адже вона відділена у часі. Адже наші великі предки не можуть вже висловитись щодо справ, які для нас, а певно й для них самих, якби вони мали наші сьогоднішні дилеми, були би важливими. Вони залишаються ніби застиглими у своїх усталених традицією словах і жестах. Наше знання про них є загалом обмеженим, а вони самі вже нічого нового не можуть сказати – це відкриває дорогу до створення міфів.

Використання таких міфів як інструментів певної політичної діяльності є дуже поширеною практикою. З іншого боку, важливо, що політики дуже часто недовірливо і навіть з побоюванням чи ворожістю підходять до сучасного мистецтва, яке в певному сенсі протиставляє себе міфам, розбиває їх, уважно аналізуючи дійсність, ставлячи під сумнів схеми, формулюючи незручні запитання, провокуючи і розхитуючи наявні категорії мислення. Тимчасом у культурній

дипломатії власне сучасне мистецтво може бути дуже ефективним інструментом побудови автентичних, щирих міжкультурних взаємин і іноді провокаційного діалогу. Звичайно, це не виключає одночасного цитування наших канонічних постатей; однак у них ми також повинні побачити партнерів по діалогу: замість того, щоби виставляти їх на п'єдестали, ми повинні побачити в них блискучих спостерігачів дійсності і спробувати включати їх до живої циркуляції думок на важливі для нас теми.

Сила української гнучкої ідентичності полягає у тому, що ми не занадто намагаємося вмістити її у рамки, сформулювати в якійсь однозначній, статичній формі. Вона змінюється щодня – особливо ми бачимо це тепер, в умовах повномасштабної війни, коли українське суспільство реагує на цей досвід і намагається з ним конструктивно впоратися. Наша ідентичність кожного дня змінюється через те, яким чином ми намагаємось зрозуміти самих себе, в який спосіб колективно формуємо наш український політичний проєкт. Війна нас змінює, але ми змінюємо спосіб її сприйняття – через те, як ми виражаємо свої цінності, і як віднаходимо себе у цьому досвіді. Таке розуміння гнучкої української ідентичності є набагато цікавішим у змісті культурної дипломатії, ніж замкнений і допрацьований образ. Те, що ідентичність України є гнучкою, означає, що вона весь час розвивається.

Це видно й на рівні стереотипів, які після 24 лютого сильно змінились. Якщо раніше асоціації з Україною

були в основному пов'язані з Чорнобилем, Євромайданом, сусідством з Росією, братами Кличко, спортсменами тощо[7], то зараз нас почали сприймати як країну відважних людей, про що свідчить поведінка мільйонів громадян і громадянок України.

Думаю, що на запитання «ким сьогодні є українці?» можна відповісти опосередковано: наводячи асоціації і риси, які з'являються тепер в уяві іноземців, коли вони дивляться на те, як ми реагуємо і справляємося з воєнною дійсністю. Наративи, що з'являються у стратегічних державних повідомленнях і у прекрасно сформульованій комунікації Міністерства оборони, яке з гумором коментує події, – це людський спосіб протиставити себе злочинній поведінці російської армії в Україні. Це ще й історії людської поведінки, збереження людського обличчя, взаємної підтримки і солідарності. Це історії про мужність і свободу – цінності, за які люди готові віддати життя. Це історія про стійкість і загартованість. Це врешті історія гумору – вміння сміятися навіть у трагічні часи, з інших, з себе самих. Такий власне перелік асоціацій складає зараз те, що можна назвати маркою України. Мені здається, що це дуже добре передає набір цінностей, які всі ми відчуваємо. Аж хочеться бути українцем!

ВОЄННИЙ ПАЛІМПСЕСТ

Теперішня воєнна дійсність пише історію втрат, знищень, вимушеної міграції мільйонів людей. Сотні об'єктів української спадщини – передусім у північних, східних і південних районах країни – було знищено. Багато музеїв зруйновано, а їхні колекції вивезено. Експонати з Мелітополя, Херсона, Миколаєва вивезено до Криму чи до Росії. Місто Маріуполь повністю стерте з лиця землі.

Ця війна точиться безпосередньо на наших очах: картини руйнувань ми бачимо в реальному часі на телеекранах і мобільних пристроях. Однак здається, що, незважаючи на таку важку і неперервну демонстрацію картин воєнної дійсності, міжнародна спільнота все ще продовжує перебувати під впливом певних стереотипів. Різницю у сприйнятті світу можна помітити, якщо порівняти солідарність світу з французами, які відбудовували після пожежі Собор Паризької Богоматері, і відносну байдужість до російських руйнувань

у Сирії. Реакції були, як ми знаємо, дуже різними… Так відбувається тому, що ми співчуваємо або відчуваємо спорідненість з тим, що нам культурно близьке. Культурна емпатія викликає в нас прагнення допомогти, відреагувати на нещастя. Одним із завдань культурної дипломатії є побудова цієї близькості і емпатії.

Невипадково в центрі Києва ми могли недавно побачити ініційовану польськими партнерами виставку, яка демонструвала картини знищеного Маріуполя поруч із фотографіями зруйнованої у 1944 році Варшави[8]. Український інститут у свою чергу публікує цикл «Листівки з України»[9], що документує зруйновані місця і об'єкти на охоплених військовими діями українських територіях та презентує їх у двох видах: довоєнний стан на них демонструється поруч із зображенням теперішніх руйнувань. Це з одного боку є своєрідним архівом втрат, які спадщина української культури понесла з 24 лютого, а з іншого – спосіб повідомити світові через зображення про приналежність до європейського культурного кола. Через оптику культурної близькості ми підкреслюємо зв'язки українських традицій з європейською спадщиною.

Ця війна забирає в України ще й діячів культури. Я наводжу тут прізвища кількох із них, щоби усвідомити, якою травмою для суспільства є ця війна, і які вирви вона залишає в українській культурі. У Бучі під Києвом у віці 84 років померла від виснаження Любов Панченко, видатна художниця і одна з опозиціонерок так званого покоління шістдесятників – вона була за-

надто слабкою і самотньою, щоб евакуюватися з міста, коли це все ще було можливо. Професор Олександр Кислюк, який переклав українською зокрема Ксенофонта і Фому Аквінського, загинув весною неподалік від Києва; там теж знайдено тіло видатного фотографа і документаліста Макса Левіна. Литовський режисер Мантас Кведаравічюс загинув у Маріуполі під час зйомок для фільму «Маріуполіс-2», який документував облогу міста. Юрій Керпатенко, диригент херсонської філармонії, був убитий за відмову співпрацювати з окупаційною владою; тіло Володимира Вакуленка, популярного автора дитячих книжок, було знайдено у братській могилі після визволення Ізюма. Жертви зі світу культури не є випадковими – люди культури згідно з планом стали мішенню російського агресора. Надзвичайно важливо для нас, щоб пам'ять про них жила.

Для наших західних партнерів не завжди очевидним є те, що оборонну війну ведуть не лише професійні збройні сили України, активну участь у ній також беруть важливі постаті культури – науковці, літератори, перекладачі, артисти. Хоч у цьому контексті часто говорять про «культурний фронт», слід бути обережними: культурна діяльність не є співмірною з переживанням бойової реальності. Однак незалежно від прийнятої термінології, суть цієї дійсності залишається незмінною – це наша екзистенційна боротьба. Це боротьба за виживання – не лише у фізичному розумінні, але за виживання нашої спільноти, суб'єктності кожної людини, свободи кожної людини і кожного з нас. Дуже

важливо, щоб людина розуміла, ким вона є, частиною якої спільноти хоче бути, чого прагне – це все створює нашу ідентичність. Ця боротьба має тривати.

Творчі українці ведуть цю боротьбу витривало і неупинно – як у країні, так і за кордоном. Отримуючи Премію миру німецьких книгарів, один з найбільш видатних сучасних письменників Сергій Жадан рішуче підкреслив, що культура не може мовчати під час війни, адже коли письменники мовчать, це означає, що переміг страх. «Доки у нас є наша мова – доти у нас є бодай примарні шанси пояснити себе, проговорити свою правду, навести лад у своїй пам'яті. Тому говорімо, говорімо. Навіть, коли наші слова ранять горло. Навіть коли від них почуваєшся загублено й порожньо. За голосом стоїть можливість правди. І варто цією можливістю скористатись. Можливо, це взагалі найважливіше, що з нами всіма може статися»[10]. Таких голосів і нагод потрібно більше – тоді думки і слова стануть нашою зброєю. В цьому сенсі ця боротьба неподільна з боротьбою на фронті.

Співпрацюючи з інтелектуалами, установами і представниками влади різних країн, ми зрозуміли, як важко пояснити наш досвід, висловити те, що ми зараз переживаємо в Україні. Самої емпатії недостатньо, щоби зрозуміти, що з нами відбувається. Українські художники і дипломати постійно переживають почуття безсилля, коли спроби пояснити і переказати те, що ми переживаємо, не ведуть до зрозуміння – так, ніби в головах наших співрозмовників не існує відповідних

форм, завдяки яким можна це знання поскладати так, щоб воно стало для них зрозумілим. Іноземці дуже часто зауважують найпростіші факти, наприклад, те, що з Києва не можна подорожувати літаком, оскільки скасовані авіасполучення, що жінки народжують у бомбосховищах, що люди живуть без електрики і опалення – і якось намагаються це уявити. Однак навіть такий простий досвід назавжди залишиться таємничим для тих, хто не переживає його особисто.

Мені здається, що скільки би ми не говорили про цю війну, нам не вдасться до кінця зрозуміти того, через що зараз проходить Україна – я називаю цей досвід травмою неможливості вираження того, що відчувають українці. Попри те, що ми маємо чимало союзників і друзів, з цією травмою ми повинні впоратися самі. Так, як з подібною травмою залишились грузини, боснійці, сирійці, афганці, чеченці. Нам важко розповісти, як живеться без палива, у холоді, без світла, і чому ми готові це переносити в ім'я свободи – цієї ефемерної ідеї, яку важко намастити на хліб.

Звичайно, це велике завдання для світу культури: показати і описати, що з нами відбувається. Культура ж бо має пропускати через себе цей нерв теперішнього. Однак для того, щоби охопити і зрозуміти те, що ми зараз переживаємо, потрібно це пропрацювати на глибшому рівні, а для цього необхідна дистанція у часі.

Напевно ми ще довго будемо в стані розмовляти тільки про війну. І чим більше ми віддалятимемося від

24 лютого 2022 року, тим більше тем ми відважимось обговорювати, і тим повнішим буде наше розуміння того, що з нами сталося. Ділячись власним досвідом, ми коригуватимемо минуле, змінюватимемо свою пам'ять, краще пізнаватимемо самих себе і наших співрозмовників. Ми будемо постійно писати палімпсест цієї війни нашою недосконалою і безпорадною мовою, але думка, мова, слово – це все, що нам лишається, щоб відчувати єдність та спільність, щоб зшити наш розірваний і роздертий світ.

Перед нами дуже багато роботи, щоб відбудувати те, що знищено: не лише будинки, музеї, розкрадені колекції, але й цілу систему відносин, яка спирається на людей, котрі, сподіваюсь, повернуться з вимушеної еміграції. Передусім від людей залежить те, чи створимо ми критичну масу, здатну керувати нашою подальшою долею. Але нам точно доведеться працювати над складанням нашої культури заново. Я вірю, що вона буде прекраснішою і міцнішою, більш живою і цікавою – для нас і для світу. Ми точно святкуватимемо перемогу, але ми повинні розуміти, що за цим святкуванням перед нами стоїть великий виклик. І навіть невідомо, що є для нас більшим випробуванням: те, що ми переживаємо зараз, чи те, що принесе майбутнє.

ДІАЛОГИ ЖИВИХ КУЛЬТУР

Брутальний двобій між тоталітарним імперіалізмом і цінностями європейської цивілізації, яку розпочала Росія, не концентрується лише на Україні. Війна підняла багато питань, актуальних для всього світу. Це зокрема проблеми вимушеної еміграції, місії і (не) ефективності способів функціонування міжнародних інституцій, харчової безпеки, расизму, деколонізації; це також нагода продумати те, що ми називаємо західним культурним каноном.

Уся ця трагедія та пов'язана з нею увага повинна послужити не лише нам. Перемога України має зміцнити голос усіх тих, хто переживає подібні проблеми і суспільні негаразди. Олександра Матвійчук, Голова нагородженої Нобелівською премією миру української організації «Центру громадських свобод», звернула увагу на те, що нам потрібен міжнародний гуманітарний рух[11]. Цей рух повинен об'єднати інтелектуалів і суспільних діячів, які працюють на рівні сенсів, понад кордонами, адже ідеї свободи та прав людини

не мають кордонів. Разом – і лише разом – ми можемо ставити питання і шукати рішення глобальних викликів: війн, нерівності, порушення приватних кордонів, авторитаризму, що зростає, кліматичних змін, порушень прав людини. Таким чином ми можемо зробити світ безпечнішим.

Побудова глибокого порозуміння між суспільствами можлива через мову культури. Це багатовекторна робота, яку потрібно виконати терміново, адже незнання один одного робить нас вразливими до маніпуляцій, гірше поінформованими, більш схильними до безпідставних узагальнень, упереджень, стереотипів, популізму – а це робить нас слабкими. Це велика і нелегка праця, але ми повинні виконати це завдання не лише на рівні представників влади, але й на рівні сектора культури і цілих спільнот.

Нам потрібна рефлексійна, а не міфотворча культура. На рівні культурної дипломатії це означає, що передусім варто бути щирим зі світом, тобто не намагатись створити винятково позитивний образ власної країни – такий образ завжди буде поверхневим за змістом або формою. Намагаймося не уникати важких тем, у тому числі й тих, що в минулому розділяли нас із сусідами чи іншими спільнотами. Такі теми можуть видаватися дражливими, однак коли почнеш про це говорити мовою культури і мистецтва, щирість викликає у співрозмовників емпатію. Тоді люди розуміють, що їх не намагаються ввести їх в оману, а підходять до справи чесно. Така чесність дуже цінна.

Пам'ятаймо при цьому, що у культурній дипломатії немає місця монологам; завжди слід спочатку подумати про те, що може зацікавити, що нас об'єднує, і що готові почути співрозмовники. Нав'язування власних думок скоріш за все закінчиться нічим – такі партнерства просто не вдаються.

У цьому контексті ми повинні пам'ятати ще й про те, що тема війни не охоплює усе сьогоднішнє життя України та її партнерів, передусім – наших сусідів. Цікаво, наприклад, буде поговорити про те, наскільки парадоксально позитивним досвідом ця війна стала не тільки для України, але й для Польщі. Яким чином наші суспільства показали свою силу, своє вміння мобілізуватися, як ми змогли створити цей неймовірний волонтерський рух? Що нас єднало у цьому недавньому минулому? Що вплинуло на те, що за такий короткий час ми відчули настільки сильну і глибоку солідарність?

Звичайно, ми маємо говорити і про спільну історію, але не у деструктивний спосіб, а з взаємоповагою і етикою, не маніпулюючи фактами. Ми повинні пам'ятати історію Другої світової війни, того, що відбувалось після неї, історію територій, які у різний час належали Польщі, Австро-Угорщині чи Україні. Кордони територій, що змінюються, самі по собі можуть бути цікавим полем для дослідження.

Ми можемо пізнавати один одного через постаті, які поєднують наші культури. Прізвища людей погра-

ниччя, тобто людей обидвох культур можна перераховувати безкінечно: Юліуш Словацький, Збіґнєв Герберт, Джозеф Конрад, Зофія Налепінська-Бойчук, Броніслава Ніжинська, Бруно Шульц, Станіслав Лем, Дебора Фогель… Цікавим є феномен багатокультурности – для іноземців неочевидним є те, що в Україні можна говорити про кримських татар, євреїв, ромів, поляків, греків, які створювали сучасну Україну. Вони безумовно заслуговують на рівноправну присутність у культурному процесі. Фемінізм, ґендерна рівність, а також досвід жінок під час війни можуть стати цікавими й важливими темами зокрема для польського суспільства. Але передусім це повинні бути історії людей, конкретних людей, конкретного досвіду поляків і українців. Це найкраще оповідання, найефективніший спосіб говорити один з одним. Не через абстрактні концепції чи конструкції, а через зображення у мистецтві конкретного досвіду конкретних людей.

Окрім рекомендації списків творів і авторів важливо контекстуалізувати їх щоби у міру можливості. Демонстрації фільму недостатньо, щоб іноземці краще зрозуміли Україну, і навпаки: українці також повинні знайти місце для нових явищ і творів у структурі вже відомих і доступних їм категорій мислення про світ. Треба розповідати про те, що ми показуємо: чому ми рекомендуємо конкретний фільм або заохочуємо прочитати вибрану книгу – щоб це не стало лише чисто естетичним переживанням. Неймовірно важливим є й те, щоб зосереджуватися не лише на теперішній

воєнній дійсності, але й ширшим чином розповідати один одному про процеси, які відбуваються в наших суспільствах.

Хоча ми з радістю вписуємо великі цифри у звіти для міністерств, установ чи інших державних органів, пам'ятаймо про те, що масова комунікація не замінить нашого особистого досвіду. Для того, щоб переконати людину не поверхово, а насправді, треба дістатися її емоцій через особисті розмови. Це не можуть бути односторонні презентації за участі сотень чи тисяч людей. Це повинні бути зустрічі, під час яких варто подбати про спільне переживання емоцій і досвіду. Цей ефект можна осягнути лише в діалозі живих людей.

Корисні й ефективні дії культурної дипломатії завжди слід починати з самих себе. Необхідно постійно поглиблювати і поширювати своє знання про власну культуру і культуру партнерів. Навіть якщо хтось є істориком або культурознавцем, завжди знайдуться цікаві речі, які ми можемо один про одного довідатись. І, звичайно, ми завжди повинні пам'ятати, що кожна подорож за кордон, кожне спілкування з іноземцями є в певному сенсі актом культурної дипломатії. Саме там народжується розуміння або почуття відчуження, залежно від того, як відбувається комунікація. Нам всім варто це усвідомлювати і пам'ятати про цю роль.

У такий драматичний історичний момент ми повинні постійно запитувати про те, яку додану вартість вносить у наше життя культура. І йдеться не лише про

високу якість творів, що створюються і презентуються, чи буде це фільм, книжка, вистава чи театральний спектакль. Шукаймо у наших культурах критичну рефлексію про те, ким – і чому – ми є. Культура повинна бути дзеркалом, в якому ми побачимо не лише відбиття наших суспільних відносин, але й шляхом до кращого, безпечнішого майбутнього.

ПРИМІТКИ

1 Timothy Snyder, *“The Making of Modern Ukraine”*, цикл лекцій, опублікованих Yale University, https://online.yale.edu/courses/making-modern-ukraine (доступ: 26.04.2023).

2 Оксана Забужко, *«Психологічна Америка» і азіатський ренесанс, або знову про Карфаген»*, «Сучасність», ч. 9, 1994, с. 141.

3 Микола Рябчук, *Уявні стіни, віртуальні мости* [в:] той самий автор, Чотирнадцята з кінця. Оповідання про сучасну Україну, Краків 2022, с. 177.

4 Там само, с. 177–178.

5 Oksana Pachlowska, *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe.* International Conference Rome, 28 April – 6 May 1990, Ed. J. Kłoczowski, J. Pelenski, M. Radwan, J. Skarbek, S. Wylężek, Lublin 1994, s. 212; http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/63/MS8_s_203_Pachlowska.pdf (доступ: 26.04.2023).

6 Оксана Забужко, *Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською*, Вроцлав 2013.

7 Por. Svitlana Horna, *Poland. Analytical Report Perception of Ukraine Abroad*; https://ui.org.ua/en/sectors-en/en-projects/en-research-analytics/perception-of-ukraine-in-poland/; Natalia Zaderei, Ihor Husiev, *Germany. Analytical Report Perception of Ukraine Abroad*; https://ui.org.ua/en/sectors-en/en-projects/en-research-analytics/perception-of-ukraine-in-germany/; Ihor Husiev, *France. Analytical Report Perception of Ukraine Abroad*, https://ui.org.ua/en/sectors-en/en-projects/en-research-analytics/perception-of-ukraine-in-france/; Natalia Zaderei, *Hungary. Analytical Report Perception of Ukraine Abroad*; https://ui.org.ua/sectors/projects/research-sectors/research-ukraine-in-hungary/; (доступ: 26.04.2023).

8 Див. Надія Смян, *«Варшава-Маріуполь – міста руїн, міста боротьби, міста надії»*, «Голос України», 02.10.2022, http://www.golos.com.ua/article/364832 (доступ: 26.04.2023).

9 Див. *Postcards from Ukraine*, https://ui.org.ua/en/postcards-from-ukraine/ (доступ: 26.04.2023)

10 *Сергій Жадан. Промова. Премія Миру 2022*, https://librarycre.wordpress.com/2022/10/23/serhii-zhadan-promova-premiia-myru-2022/, (доступ: 22.06.2023).

11 *Промова Олександри Матвійчук на врученні Нобелівської премії миру*, http://bitly.pl/Fipcm (доступ: 26.04.2023).

małopolski instytut kultury

INSTYTUCJA KULTURY
WOJEWÓDZTWA
MAŁOPOLSKIEGO

MAŁOPOLSKA

Видавець:
Малопольський інститут культури в Кракові
30-233 Kraków, ul. 28 Lipca 1943 17 C
тел.: 12 422 18 84, www.mik.krakow.pl
Директорка: Йоанна Орлік

Ведуча редакторка: Ельжбєта Капронь
Переклад: Жанна Слоньовська
Коректор: Lingua Lab
Графічне опрацювання серії: Кіра Пєтрек
Складання та верстка: Анна Папєрнік

ISBN видання онлайн 978-83-67862-06-6

Краків 2023 р.

Публікація не призначена для продажу, доступна на підставі міжнародної ліцензії Creative Commons: Визнання авторства – некомерційне використання – на тих самих умовах 4.0 (CC BY-NC-SA 4.0).

ВОЛОДИМИР ШЕЙКО – менеджер, куратор, продюсер та співавтор мистецьких і культурних проєктів, реалізованих у кільканадцяти країнах Європи. Активно працює над побудовою відносин між Україною і країнами-партнерами, а також популяризацією української культури на міжнародній арені. У 2007–2018 роках працював директором в українському відділі British Council, відповідав за культурні програми на теренах південно-східної Європи і Середньої Азії. З 2018 року керує Українським інститутом з головним офісом у Києві.

ISBN видання онлайн 978-83-67862-06-6

wydawnictwo mik